

ПРО ПЕРЕХІД РАДЯНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ВІД «КОРЕНИЗАЦІЇ» ДО «РУСИФІКАЦІЇ» УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

О. М. Ситько,

*кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри українознавства Одеського державного
університету внутрішніх справ*

Радянська ідентичність як «нова історична спільнота – багатонаціональний колектив трудівників міста і села, об'єднаний спільністю соціалістичного ладу, марксистсько-ленінською ідеологією, комуністичними ідеалами робочого класу, принципами інтернаціоналізму», яку було проголошено на XXIV з'їзді КПРС (1971 р.), мала багато аспектів: етнокультурний, радянський, що ототожнювався з громадянською належністю до СРСР, інтернаціонально-класовий, а також ідеологічний, що означає прихильність до певної ціннісно-ідеологічної системи (марксистсько-ленінської ідеології). На практиці досягти їх гармонійного поєднання вдавалося не завжди, і саме цим пояснюються досить різкі зміни в національно-культурній політиці, включаючи сферу освіти. Ці зміни можна простежити на прикладі освітньої політики щодо русифікації української школи.

Радянська національна політика була неоднорідною і значно відрізнялася на різних етапах існування СРСР. Проте основними її домінантами були, з одного боку, підтримання і в деяких випадках формування етнонаціональної ідентичності (включаючи комплекс заходів із формування етносів, які не мали в дорадянський період писемності та високої культури), з іншого – формування радянського громадянина, ідентичність якого включала як складову інтернаціональну солідарність. Інтернаціональний аспект радянської громадянськості впливав із доктринальної марксистської тези про інтернаціональний характер класової солідарності («Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»), який ставив СРСР в абсолютно особливе становище серед інших суверенних національних держав.

Радянська політика підтримання етнокультурних меншин створювала «вітрину», покликану насамперед забезпечити

привабливість політичної моделі СРСР для країн третього світу і національно-визвольних рухів. При цьому вона виходила з доктринального уявлення про те, що відповідно до закономірності історичного процесу нація (етнос), перш ніж перейти в стадію інтернаціонального комунізму, повинна пройти фазу формування національної культури [1, с. 14].

Сучасні дослідники [2; 3] зауважують, що в міжвоєнний період більшовики не тільки активно підтримували збереження культури різних етносів, а й брали участь у формуванні національних культурних еліт. Початок такої політики було покладено ще в 1920-ті, коли в СРСР з метою забезпечення політичної лояльності представників різних етносів до радянської влади закладалися основи політики «коренізації», яка була переважно спрямована на конструювання і збереження національних (етнічних) культур. «Відповідно до цієї політики, ключову роль в розробленні якої відіграв Сталін, для завоювання симпатій до радянської влади на національних околицях передбачалося висувати на перший план національні кадри з числа місцевого населення, створювати національні системи вищої, середньої та початкової освіти на місцях, заохочувати розвиток національних мов, культур і наук в національних республіках і областях» [4, с. 115].

Лінію на «коренізацію», тобто на розвиток національних мов і культур, було проголошено та затверджено на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р. В Україні цей процес було названо «українізацією» [2]. Українці отримують доступ до органів влади, культури, освіти та науки. Сьогодні вже доведено, що це був вимушений тимчасовий крок більшовиків, щоб угамувати повстанський рух і створити ілюзію розвитку незалежної Української держави. Суттєва роль у проведенні «українізації» у сфері політики та економіки, освіти та культури відводилася і міжнародній складовій: влада прагнула відірвати радянських українців від української еміграції, західноукраїнських націоналістів [5, с. 102–109]. Останні протягом 1920-х рр. змогли потіснити комуністичний рух на українських територіях, підконтрольних Польщі, тому необхідно було дискредитувати антикомуністичну пропаганду, яку вели західні країни [6]. Розгорнувши українізацію, СРСР прагнув, тим самим, залучити на свій бік і українців, які жили в Польщі, Чехословаччині та Румунії.

У другій половині 1920-х років, коли ідею необхідного переходу до фази світової революції змінила доктрина побудови соціалізму в окремо взятій країні, Сталін запропонував формулу гібридизації національного і наднаціонального аспектів у радянській етнокультурній ідентичності, що повинна будуватися за відомою формулою: «національна за формою, соціалістична за змістом» (1925 р.).

Політика українізації передбачала ряд заходів, що включав «націоналізацію» школи і культури на національних околицях. «Пріоритет у системі освіти віддавався вивченню місцевої мови і культури перш за все так званих титульних націй, тоді як вивчення російської мови, літератури, історії та культури Росії відходило на другий план» [4, с. 125].

Незважаючи на недоліки, українізація сприяла збільшенню кількості шкіл, в яких учні навчались українською мовою. На 1 січня 1930 р. в Україні функціонувало 20764 загальноосвітні школи, в яких навчалося 2733649 учнів. Було 14430 українських шкіл, в яких було 1732295 учнів; російських: відповідно 1504 і 112735 учнів, єврейських: 291 і 22436 учнів, польських: 302 і 16249 учнів. Решта шкіл та учнів припадала на інші національні меншини. Це означає, що в результаті проведення українізації в республіці, 80% населення якої становили українці, діяло 4/5 шкіл, понад 2/3 технікумів і близько третини інститутів з українською мовою навчання [7, с.115].

До другої половини 1930-х років така політика породила серйозні управлінські проблеми. Зокрема, керівництво країни усвідомило неможливість ефективного управління армією в силу багатомовності призовників із республік Середньої Азії та Кавказу: багато хто з них прибували до військових підрозділів, не володіючи російською мовою. Із цієї причини, а також із метою виконання завдань індустріалізації в усіх школах було запроваджено обов'язкове вивчення російської мови. Ця міра була продиктована управлінською, а не національно-культурною прагматикою: основною причиною запровадження обов'язкового вивчення російської мови була необхідність забезпечити можливість для вирішення управлінських завдань в умовах зростаючої військової та індустріальної мобільності [4, с. 125-130].

У грудні 1932 р. до ЦК КП(б)У, місцевих партійних і радянських органів регіонів була надіслана телеграма за підписом

Сталіна і Молотова, в якій рішуче заперечувалась українізація. У телеграмі зокрема йшлося про те, що подібні дії «...можуть бути на руку тим буржуазно-націоналістичним елементам, які, будучи вигнані з України, як шкідливі елементи проникають в українізовані райони і ведуть там розкладницьку роботу». Місцевим партійним органам було висловлено категоричну вимогу щодо негайного припинення подальшої українізації, перевести всі українські газети, книги і видання на російську мову, а також підготувати перехід шкіл до викладання російською мовою [8].

Постановою РНК СРСР, ЦК ВКП(б) від 13.03.1938 № 324 «Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей» було запроваджено обов'язкове вивчення російської мови: «Ввести викладання російської мови, як предмета вивчення в школах національних республік і областей, з 1-го вересня 1938 року, запропонувавши ЦК нацкомпартій і Раднаркому республік забезпечити видання відповідних законів» [9]. До цього моменту, незважаючи на централізацію освітньої системи, обов'язкове вивчення російської мови не передбачалося. Результати виявилися далеко не відразу, що пов'язано як із низьким рівнем викладання російської мови в неросійських школах, так і з труднощами переорієнтації бюрократичної машини: виконавцям нелегко було усвідомити для себе прагматичні й управлінські завдання, які були приховані за офіційною риторикою, до того ж давалася взнаки інституційна інертність попередньої політики «коренізації» [10, с. 310].

Навчання рідною мовою у зв'язку з обов'язковим запровадженням вивчення російської мови не припинилося. У процесі розробок і погоджень було прийнято навчальний план для неросійських шкіл, в якому кількість годин, відведених на російську мову, в 1938/1939 навчальному році не тільки не збільшувалася в порівнянні з попереднім навчальним роком, але зменшувалася, причому за рахунок збільшення кількості годин на вивчення рідних мов [10, с. 314]. Запит на вивчення російської мови формувала не тільки союзна влада, яка керувалася логікою управлінських рішень. У післявоєнний період ініціатором такого запиту стали самі національні республіки, які реагують на зростаючий попит населення на освітню мобільність молоді.

У другій половині 1940-х років частина регіонів (здебільшого автономні союзні республіки РРСФР) виступила з пропозицією збільшити кількість годин російської мови в неросійських школах і синхронізувати навчання російської мови в російських і неросійських школах. Мотивацію цього запиту можна було зрозуміти: випускники неросійських шкіл не могли продовжувати навчання в російськомовних вищих освітніх установах. Однак негайної підтримки він не отримав, зокрема, через незгоду з цим проханням інших союзних республік. Проте в 1949 р. ЦК КПРС почав задовольняти прохання окремих республік і регіонів про збільшення кількості годин, відведених на вивчення російської мови.

24 грудня 1958 р. було ухвалено Закон СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти у СРСР», ініційований однойменними тезами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР та відповідною постановою пленуму ЦК КПРС від 12 листопада 1958 р. У тезах стверджувалося, що в «школах союзних й автономних республік серйозно вивчається і російська мова, яка є потужним засобом міжнаціонального спілкування, зміцнення дружби народів СРСР і прилучення їх до багатств російської та світової культури. Проте не можна не враховувати того, що по лінії вивчення мов у школах союзних і автономних республік існує велике перевантаження дітей». Тому, турбуючись про «ліквідацію надмірного перевантаження школярів вивченням мов», було надано право батькам вирішувати, до школи з якою мовою навчання віддавати своїх дітей.

Відповідно у квітні 1959 р. Верховною Радою УРСР було ухвалено Закон «Про зміцнення зв'язку школи із життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». Цей нормативний акт закріпив право батьків вирішувати, якою мовою і в якій школі навчати дітей, а також те, що вивчення однієї з мов народів СРСР, якою не викладають у цій школі, здійснюють за бажанням батьків та учнів. Унаслідок цього кількість шкіл із російською мовою навчання невпинно зростає. Наступ на українську мову в системі шкільної освіти посилювався після XXII з'їзду КПРС (1961 р.), на якому було взято курс на побудову комуністичного суспільства та передбачено розвиток спільної для всіх радянських націй інтернаціональної культури («національної за формою, інтернаціональної за змістом»). У 1966/67 н.р. в УРСР

функціонувало 28977 шкіл. За мовами навчання вони розподілилися так: 23510 (4594 тис. учнів) – українською мовою навчання; 4723 (2646 тис. учнів) – російською; 124 – молдавською; 73 – угорською; 2 – польською та з двома мовами навчання: українська і російська, угорська і російська, молдавська і російська та ін. [11, с. 285].

Подальший процес русифікації було закріплено постановою Ради міністрів СРСР від 13 жовтня 1978 р. «Про заходи щодо подальшого удосконалення вивчення і викладання російської в союзних республіках», на виконання якої було прийнято постанову Ради міністрів УРСР «Про заходи щодо подальшого удосконалення вивчення і викладання російської мови в Українській РСР» від 2 листопада 1978 р.[12]. Відповідно до цієї постанови передбачалося здійснити в 1979-1983 роках заходи щодо вдосконалення програм, підручників і навчальних посібників з російської мови для навчальних закладів з українською, молдавською, угорською і польською мовами навчання; поліпшити забезпечення шкіл та інших навчальних закладів навчальною, художньою, методичною та довідковою літературою, наочними посібниками, збільшити тираж видань, розширити випуск літератури для дітей російською мовою. Міністерству освіти УРСР необхідно було ввести з 1980/81 н. р. вивчення російської мови в перших класах загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання.

26 травня 1983 р. ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР було прийнято Постанову «Про додаткові заходи для покращення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік», на виконання якої 10 червня 1983 р. ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР ухвалили постанову «Про організацію виконання в республіці постанови КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи для покращення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік»». Дотримуючись вимог постанови, в освітній системі було здійснено низку заходів: запроваджено поділ 1–8 класів на підгрупи для вивчення російської мови; розширено мережу шкіл і класів з поглибленим вивченням російської мови; розширено випуск навчально-методичної літератури до підручників з російської мови, книжок російською мовою; збільшено фінансування для

обладнання кабінетів російської мови і літератури; збільшено періодичність журналу «Російська мова і література в середніх навчальних закладах УРСР»; передбачено асигнування для підвищення з 1 вересня 1984 р. на 15% ставок заробітної плати вчителям російської мови і літератури та ін.

Звуження сфери функціонування української мови у 30-ті – 80-і рр. та складна мовна ситуація (на момент здобуття Україною незалежності лише 49,3% школярів України навчалися українською мовою) спричинили активний опір русифікаторській політиці, і наприкінці 80-х років питання про державний статус української мови було порушено на зборах, пленумах і з'їзді Спілки письменників України. На установчих зборах Товариства української мови ім. Т. Шевченка 9-10 лютого 1989р. схвалено проект закону «Про мови в УРСР», який був прийнятий Верховною Радою УРСР (жовтень 1989 р.) та набрав чинності 1 січня 1990 р.

Література:

1. Армстронг Дж. Украинский национализм. Факты и исследования / Дж. Амстронг. М.: Центрполиграф, 2008. – С.20-24.
2. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті. – К.: Богданова А. М., 2008. – 406 с.
3. Блитстейн П. Э. Национальное строительство или русификация? Обязательное изучение русского языка в советских нерусских школах, 1938–1953 гг. // Государство наций: Империя и национальное строительство эпоху Ленина и Сталина. – М.: Росспэн. 2011. –С. 310-355.
4. Борисёнок Е.Ю. Феномен советской украинизации. – М.: Европа, 2006. – 256 с.
5. Даниленко В. «Українізація» в минулому і тепер// Освіта. – 1993. – 25 червня.
6. Чехович В. А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках // Минуле України: відновлені сторінки / ред. кол.І. М. Хворостяний; ред.: В. О. Сліпачук. К.: Наукова думка, 1991. – С. 96-121.
7. Дмитриев Т. А. «Это не армия»: национальное военное строительство в СССР в контексте советской культурной политики (1920-1930-е годы) // Время, вперед! Культурная политика в СССР. М.: Изд. дом ВШЭ, 2013. – С.108-131.
8. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939). К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
9. Куренной В. А. Советский эксперимент строительства институтов // Время, вперед! Культурная политика в СССР. М.: ВШЭ, 2013.– С.12-34.

10. Лозицький В.С. Політикаукраїнізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. - №3. – С.48.

11. Обязательном изучении русского языка в школах национальных республик и областей: Постановление СНК СССР, ЦК ВКП(б) от 13.03.1938 №324 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://lawru.info/dok/1938/03/13/n1195090.htm>

12. Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської в союзних республіках: Постанова Ради Міністрів СРСР від 13 жовтня 1978 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/518-78>.